

Lanius minor

Gmel., 1788

Dzierzba czarnoczelna

Rząd: wróblowe, podrząd: śpiewające, rodzina: dzierzbowate, podrodzina: dzierzby

Status występowania w Polsce

Gatunek skrajnie nielicznie lęgowy.

Opis gatunku

Ptaka wielkością zbliżony do szpaka. Wymiary: długość ciała 20–22 cm, rozpiętość skrzydeł 35 cm, masa ciała 40–66 g. Wierzch ciała popielaty. Spód ciała jasny, pierś i brzuch z wyraźnym różowym nalotem. Nad czołem przebiega szeroka czarna pręga, sięgająca na boku głowy aż za oko. Środkowe pióra w ogonie są ciemne, a zewnętrzne białe. Na skrzydle występuje duże prostokątne białe lusterko. Dymorfizm płciowy jest bardzo słabo widoczny. Samce mają silniej zaznaczoną ciemną pręgę nad czołem oraz intensywniej różową pierś. Młode ptaki różnią się od dorosłych brakiem ciemnej pręgi na czole, a ich upierzenie jest z wierzchu brązowe, z licznymi drobnymi prążkami. Wymiana piór okrywowych rozpoczyna w końcu lipca, a więc jeszcze podczas pobytu na terenach lęgowych. Pierzenie jest kontynuowane w trakcie wędrówki jesiennej i kończy się na zimowiskach. Wymiana lotek następuje jednorazowo, ma miejsce na zimowiskach i trwa od drugiej połowy grudnia aż do marca.

Możliwość pomyłki z innymi gatunkami

Niewprawy obserwator może mieć problemy z odróżnieniem dzierzby czarnoczelnej od dzierzby srokosza *Lanius excubitor* (A340). Srokosz jest jednak nieco większy i ma inne proporcje ciała, tzn. krótsze skrzydła oraz dłuższy ogon, brak mu czarnej pręgi na czole, a nad okiem znajduje się dobrze widoczna biała brew. Pierś srokosza jest jasna, bez różowego nalotu.

Biologia

Tryb życia

Prowadzi dzienny tryb życia. W okresie lęgowym monogamiczny, ale wykazuje tendencję do tworzenia luźnych kolonii lęgowych.

Lęgi

Ptaki dojrzewają płciowo w 2. roku życia. Gniazduje zwykle w pojedynczych parach, ale czasami, np. na obszarach wiatrołomów, stwierdzano występowanie luźnych kolonii. Odległość pomiędzy poszczególnymi parami wynosiła

wtedy 150–300 m, najbliższe sobie położone gniazda znaleziono w odległości 7–8 m. Gniazda najczęściej znajdowano na gruszy, jabłoni, orzechu włoskim i topoli. Są one budowane na najwyższych położonych gałęziach, w odległości do 4 m od pnia, na wysokości 2–23 m (średnio 4,9 m). W budowie uczestniczą oba ptaki przez okres 3–5 dni. Gniazda zbudowane są starannie ze źdźbeł trawy, korzonków i drobnych gałązek, często ze znacznym udziałem zielonych części roślin o silnym zapachu. Bardzo często przystrojone z zewnątrz liśćmi i kwiatami. Niecka gniazdowa jest wyścielona delikatnymi korzonkami, włosiem i piórami. Pełne zniesienie liczy 3–9 jaj, najczęściej jednak 5–7. Wysiadują oba ptaki, chociaż częściej robi to samica. Początek wysiadywania ma miejsce zazwyczaj po złożeniu 2. lub 4. jaja. Okres wysiadywania trwa 15–16 dni. Młode karmione są przez oboje rodziców przez 14–19 dni. Z wszystkich europejskich badań wynika, że większość lęgów dzierzby czarnoczelnej kończy się niepomyślnie.

Wędrówki

Wędrówka dzierzby czarnoczelnej ma charakter pętlowy, co oznacza, że wiosenna biegnie inną trasą niż jesienna. Jesienią ptaki z zachodniej części arealu lecą poprzez Grecję i Morze Egejskie, po czym bardzo wąskim frontem przelatują nad Egiptem. Wiosną główny nurt wędrówki przebiega nad Etiopią i Somalią, a następnie przez Bliski Wschód. Ptaki przybywają na zimowiska od końca października do końca listopada. Odlot z zimowisk następuje od końca marca do końca kwietnia. Na tereny lęgowe w Polsce przylatuje od końca kwietnia do końca maja. Ptaki opuszczają tereny lęgowe i udają się na zimowiska od 2. dekady sierpnia do początków września.

Zimowanie

Wszystkie ptaki z tego gatunku zimują w południowej części Afryki. Na zimowiskach dzierzba czarnoczelna preferuje obszary porośnięte suchymi akacjami, przechodzące w otwartą pustynię. Unika terenów porośniętych krzewami.

A339

Pokarm

Dietę dzierzby czarnoczelnej stanowią przede wszystkim owady, choć czasem zjada także drobne kręgowce i inne zwierzęta. Na swoim terytorium posiada kilka czatowni o wysokości 1–6 m, z których wypatruje ofiar. Zdobyć potrafi zlokalizować z odległości do 15 metrów od czatowni. Następnie zlatuje na ziemię i po schwytaniu ofiary wraca do czatowni, gdzie ją zjada. Czasami w okresach suchej i ciepłej pogody poluje na przelatujące owady. Pokarm zdobywa w niewielkiej odległości od gniazda, najczęściej w promieniu do 80 m, ale może też polować w odległości 100–200 m od gniazda.

W skład pokarmu dzierzby czarnoczelnej wchodzi jętki, motyle (dorosłe i gąsienice), prostoskrzydłe (pasikoniki i świerszcze), muchówki, błonkówki, chrząszcze, pająki, ślimaki oraz dżdżownice. W pokarmie stwierdzono także kręgowce – jaszczurki, ptaki, drobne gryzonie oraz ryjówki. Rzadziej zjada pokarm pochodzenia roślinnego, np. owoce maliny, wiśni oraz figi.

Występowanie**Siedlisko**

Gatunek typowo stepowy, związany z klimatem kontynentalnym. Zasiedla rejon, gdzie izoterma lipca przekracza 17°C. Występuje na terenach nizinnych, chociaż w Europie Wschodniej dociera do 900 m n.p.m. W naszych warunkach gniazduje na obszarach rolniczych z kępami bądź alejami drzew i krzewów. Preferuje tereny z niską roślinnością zielną, poprzecinane płatami nagiego gruntu. Występuje także na obszarach ekstensywnie użytkowanych łąk, upraw buraków, melonów, tytoniu, a także wśród winnic, w dziczyńskich parkach i sadach, w alejach przydrożnych i na cmentarzach.

Siedliska z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej, które mogą być istotne dla gatunku

6120 Ciepłolubne, śródlądowe murawy napiaskowe (*Koelerion glaucae*)

Rozmieszczenie geograficzne

Jest to gatunek zaliczany do fauny europejsko-turkiestańskiej. Jego zasięg rozciąga się od południowej Francji, poprzez południowe i środkowe Niemcy, Półwysep Apeniński, Bałkany, Europę Środkową, Azję Mniejszą, północny Irak, Iran i Afganistan, aż do Kazachstanu i Azerbejdżanu. W Rosji sięga do 55°N. Niektórzy autorzy wyróżniają 2 podgatunki. Zimą gatunek spędza w Afryce, na południe od równika – od południowej Angoli i Namibii do Mozambiku i Afryki Południowej.

Rozmieszczenie w Polsce

Począwszy od lat 90., stałym rejonem występowania dzierzby czarnoczelnej w Polsce jest północne Podlasie, gdzie w tym czasie stwierdzono 7 lęgów. Pojedyncze przy-

padki gniazdowania stwierdzono także na Lubelszczyźnie, na Opolszczyźnie, w Małopolsce, na Górnym Śląsku, w województwie świętokrzyskim i łódzkim.

Status ochronny

Ochrona gatunkowa w Polsce: gatunek objęty ochroną ścisłą, wymagający ochrony czynnej (Dz U z 2004 r. Nr 220, poz. 2237)

Polska czerwona księga zwierząt (2001): CR gatunek skrajnie zagrożony

Status zagrożenia w Europie: (D) gatunek zagrożony z racji zmniejszania się liczebności populacji

BirdLife International: SPEC 2

Dyrektywa Ptasia: Art. 4.1, załącznik I

Konwencja Berneńska: załącznik II

Występowanie gatunku na obszarach chronionych

Jeden raz lęg dzierzby czarnoczelnej stwierdzono na terenie Biebrzańskiego PN.

Rozwój i stan populacji

Wielkość populacji europejskiej szacowana jest na 77 000–320 000 p. Prawdopodobnie bardzo duże populacje zasiedlają obszar Rosji i Turcji, po 10 000–100 000 p. każda. Duża populacja zamieszkuje też teren Rumunii, 30 000–70 000 p., nieco mniejsza zasiedla Mołdawię – 10 000–15 000 p.

Na początku XX w. dzierzba czarnoczelna była gatunkiem szeroko rozpowszechnionym na obecnych ziemiach polskich. Na początku drugiej dekady ubiegłego wieku odnotowano gwałtowne załamanie się populacji tego gatunku, które dotknęło zwłaszcza tereny zachodniej i środkowej Europy. W latach 60. i 70. nastąpiła krótkotrwała poprawa sytuacji, ale do odtworzenia stanu sprzed roku 1910 nie doszło. W tym czasie głównymi rejonami występowania gatunku w Polsce były Podlasie, Lubelszczyzna oraz południowa część Kielecczyny, a także Kotlina Sandomierska. W latach 80. bardziej trwałym rejonem gniazdowania była wschodnia część Równiny Kurpiowskiej, gdzie w latach 1987–1989 stwierdzono dwa przypadki lęgów i wielokrotnie obserwowano pojedyncze ptaki. Także w latach 80. cztery przypadki lęgów odnotowano w Małopolsce (głównie w Kotlinie Sandomierskiej i w Bieszczadach). W tym okresie dwukrotnie stwierdzono lęgi także we wschodniej części województwa podlaskiego, a jeden lęg w rejonie Janowa Podlaskiego. Regres ilościowy i terytorialny dzierzby czarnoczelnej trwa nadal i obecnie jej liczebność w Polsce szacuje się na ok. 10 p. W latach 90. w kilku miejscach kraju (na wschodzie i południu) widziano pojedyncze ptaki i zanotowano pojedyncze przypadki lęgów – nad dolnym Bugiem, koło Oświęcimia, koło Piotrkowa Trybunalskiego i w Kotlinie Sandomierskiej.

Zagrożenia

Gatunkowi zagraża w Polsce:

- utrata siedlisk gniazdowych w wyniku zmian krajobrazu rolniczego zachodzących wobec zaniechania zagospodarowania rolniczego gruntów słabych, co w krótkim czasie powoduje naturalne wkroczenie na takie tereny roślinności niekorzystnej dla dzierzby lub wręcz celowe ich zalesienie;
- utrata siedlisk gniazdowych w wyniku zmian krajobrazu rolniczego zachodzących wraz z intensyfikacją praktyk rolniczych, wyrażających się w zamianie użytków zielonych na grunty orne, likwidowaniu zadrzewień śródpolnych i wprowadzaniu rozległych monokultur;
- utrata siedlisk gniazdowych w wyniku masowego rozwoju budownictwa rekreacyjnego na niektórych obszarach wykorzystywanych przez dzierzby;
- utrata bazy pokarmowej w wyniku stosowania środków owadobójczych niszczących duże owady;
- niski sukces lęgowy w wyniku silnej presji drapieżniczej ze strony wrony siwej.

Propozycje odnośnie do zarządzania

Należy:

- objąć tereny historycznie bądź też współcześnie zasiedlane przez ten gatunek programami rolnośrodowiskowymi promującymi utrzymanie na takich obszarach ekstensywnego rolnictwa i zróżnicowanego krajobrazu rolniczego, co pozwala żywić nadzieję na zachowanie siedlisk wymaganych przez dzierzbę w stanie niezmienionym.

Propozycje badań

Należy zbadać:

- skuteczność działań podejmowanych dla ochrony gatunku.

Monitoring

- coroczna kontrola wszystkich stanowisk dzierzby czarnoczelnej czynnych w ciągu ostatnich 5 lat;
- stała rejestracja wszystkich stanowisk lęgowych gatunku na obszarze kraju.

Bibliografia

- BAUER H. G., BERTHOLD P. 1996. Die Brutvögel Mitteleuropas: Bestand und Gefährdung. Wiesbaden, 715 s.
- BAZA DANYCH OSO – NATURA 2000. Zakład Ornitologii PAN.
- BAZA DANYCH POLSKIEGO ATLASU ORNITOLOGICZNEGO. Zakład Ornitologii PAN.
- BIRDLIFE INTERNATIONAL/EUROPEAN BIRD CENSUS COUNCIL. 2000. European bird populations: estimates and trends. Cambridge, 160 s.
- CRAMP S., PERRINS C. M., BROOKS D. J. (red.) 1993. Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic. Vol. 7. Flycatchers to Shrikes. Oxford, New York, 577 s.
- HAGEMEIJER W. J. M., BLAIR M. J. 1997. The EBCC Atlas of European Breeding Birds: Their Distribution and Abundance. London, 903 s.
- HUDEC K. (red.) 1883. Fauna ČSSR. Ptáci. III/2. Praha, 525 s.
- TOMIAŁOJĆ L. 1990. Ptaki Polski; rozmieszczenie i liczebność. Warszawa, 462 s.
- TOMIAŁOJĆ L. 2001. *Lanius minor* Linne, 1758. Dzierzba czarnoczelna. W: Głowaciński Z. (red.) Polska czerwona księga zwierząt. Kręgowce. Warszawa, s. 266–268.
- TOMIAŁOJĆ L., STAWARCZYK T. 2003. Awifauna Polski. Rozmieszczenie, liczebność i zmiany. Wrocław, 870 s.
- TUCKER G. M., HEATH M. F. 1994. Birds in Europe; their conservation status. Conservation Series No. 3. BirdLife International, Cambridge, 600 s.

Andrzej Górski